Vad visste svenska folket om Förintelsen?

Av Karl-Erik Tallmo

(Tidigare publicerad på min blogg Slowfox 13/10 2014 under rubriken ”Guillou och Förintelsen – en oprecis debatt”.)

Nog blev det en besynnerlig debatt i medierna om vad man visste och inte visste om nazisternas illdåd under andra världskriget, med anledning av en intervju med Jan Guillou i SvT. Jag tyckte debatten var skev redan från början, men sedan spårade den ur helt.

Det hela började med ett uttalande som Jan Guillou gjorde den 1 september i Gomorron Sverige i SvT med anledning av sin nya bok, ”Att inte vilja se”.

Han sade i intervjun att ”ett vanligt påstående är att jodå, särskilt borgerligheten visste minsann exakt vad som pågick i Nazityskland och i de länder som Nazityskland ockuperade. Och nu vill jag nog påstå att det är inte sant. Man visste inte.” Guillou tillade att det ”var en oerhörd skillnad mellan de som var för Tyskland och de som var nazister”. Guillou menade, om jag tolkade honom rätt, att främst den tyskvänliga borgerligheten inte visste ”vad som pågick” förrän efter maj 1945, då hela vidden av förintelselägren avslöjades, bl.a. genom att ett omfattande bildmaterial publicerades.

Karin Kvist-Geverts, Ola Larsmo, Helene Lööw och Elisabeth Åsbrink skrev efter detta en debattartikel (Dagens Nyheter 2 september) och menade att Guillou ”vräkte ur sig grova felaktigheter”. I en senare debatt i SvT:s Aktuellt den 3 september anslöt sig även Henrik Arnstad. En rad debattinlägg av skiftande kvalitet publicerades sedan av Klas Åmark, Mattias Tydén, Elisabeth Åsbrink, Torbjörn Tännsjö, Olle Svenning m.fl.

Guillou talade alltså om att veta ”vad som pågick” i Nazityskland och i de ockuperade länderna. Menade han då judeförföljelser i allmänhet eller menade han det som skedde i utrotningslägren? Eftersom han ställde den här förmenta ovetskapen i kontrast till vad som uppdagades i maj 1945, så förefaller det rimligt att anta att han syftade på att åtminstone en stor del av den tyskvänliga borgerligheten inte kände till förintelselägren medan kriget pågick. Alldeles glasklart var det inte. När sedan Guillous motståndare inte heller klart definierade vad de talade om och vilken tidsperiod de avsåg, så var det som gjort för att man skulle tala förbi varandra.

Vidkun Quisling på ett klistermärke som användes i kampen mot ockupanterna av den norska motståndsrörelsen. Efter krigsslutet dömdes Quisling till döden och arkebuserades i oktober 1945.

Detta gällde vad Guillou sade i TV. Men han hade också uttalat sig på Piratförlagets webbsida den 3 september. Där formulerar han sig lite annorlunda: ”allt snack som jag har hört i hela mitt liv att ’svenskarna visste visst vad som skedde i förintelselägren’ är fel. Jag anser mig kunna bevisa att svenska folket inte hade några väsentliga kunskaper förrän i maj 1945 när kriget var slut.” Här talar han alltså om vad svenskarna visste generellt, inte bara om en tyskvänlig del av befolkningen. Men han syftar på förintelselägren, vilket vissa av hans debattmotståndare bortser från, han talar inte här om judeförföljelser i allmänhet. Han säger inte heller att man inte visste något alls, utan att svenska folket inte hade några ”väsentliga kunskaper”.

Karin Kvist Geverts säger i Gomorron Sverige den 3 september att Guillous fel består i att man ”inte kan påstå i allmänhet att man i Sverige inte kände till vad som pågick i Nazityskland”. Nu föreföll ju inte Guillou i TV-programmet tala om saken i allmänhet utan när det gällde den tyskvänliga borgerligheten.

Henrik Arnstad säger i debatten med Guillou i Aktuellt att ”Förintelsen var den största nyheten i Sverige under 1942”. Här måste man fråga sig vad han menar med största nyheten i Sverige. Menar han Hugo Valentins artiklar och några till i kraft av deras oerhörda ämne eller menar han att de flesta tidningar i Sverige fylldes av artiklar om Förintelsen 1942?

Menar han det senare, så tvivlar jag på att det stämmer. Ett annat avsnitt i Aktuellts debatt visar också hur lätt saker blandas ihop. Arnstad säger när man diskuterar deportationen av judar från Norge 1942 ”Förintelsen av norska judar”, men han blir rättad av programledaren till att säga ”deportationen av norska judar”. Det är bekant att många svenskar reagerade starkt mot deportationen. Några tidningar skrev att man kunde ana vilket öde judarna gick till mötes. Några fruktade uppenbarligen det värsta utan att direkt skriva det explicit. Dagens Nyheter skrev t.ex. ”Vad som där [i Polen] väntar dem kan med ledning av tidigare beskrivningar rörande tillståndet i ghettona anas i sina huvuddrag, även om det inte låter sig i detalj förutsägas. […] Blott och bart för sin härkomsts skull har dessa människor summariskt förpassats till en tillvaro av lidanden och umbäranden som för många av dem måste betyda döden.” (DN 27 november 1942.) Social-Demokraten skrev 29 november: ”Ingen utomstående vet med säkerhet, vilket öde som väntar dessa tvångsförflyttade. Man vet endast att de gå mot dagar, höljda i mörker, att ghettot i dess mest skrämmande form blir deras lott.”

Karin Kvist-Geverts säger i slutet av intervjun i Gomorron Sverige den 3 september att ”det här är någonting som är allmänt känt, det är … alla tidningar skriver om det här, i mer eller mindre stor grad naturligtvis”. Här gör hon alltså detsamma som hon anklagar Guillou för: säger generellt vad alla visste. Fast hon preciserar inte vad ”det här” är för något. Är det deportationen av norska judar eller är det Förintelsen som helhet?

Jag är övertygad om att ingen i den här debatten vill försvara nazister eller deras medlöpare. Dock tycker jag att diskussionerna varit väldigt oprecisa. Båda sidor talar om deportationer, judeförföljelser och förintelse, utrotningsläger etc. utan att klargöra när man talar om vad. Att judar förföljdes av nazisterna var ju känt redan vid tidigt 30-tal. Koncentrationslägren var också kända då. Och med ”kända” menar jag att en hyfsat beläst tidningsköpande allmänhet hade hört talas om detta, även om en del av dessa säkerligen inte trodde på det. Massarkebuseringar var också kända redan under de första åren av kriget, medan det dröjde innan utrotningslägren blev kända – de började användas av nazisterna ungefär 1941–42. Man måste alltså försöka precisera vem som visste vad om de olika stegen i judeförföljelserna – eller åtminstone erkänna att ett sådant kunskapsteoretiskt problem finns. Var det diplomater, journalister eller folk i allmänhet? Eller politiskt engagerade människor – till vänster och till höger? T.ex. råkade den svenske diplomaten Göran von Otter av en händelse i augusti 1942 stöta ihop med Kurt Gerstein, en SS-officer som ville berätta för världen vad som skedde i förintelselägren. Frågan är dock hur långt den informationen nådde. (Se även bildtext nedan.)

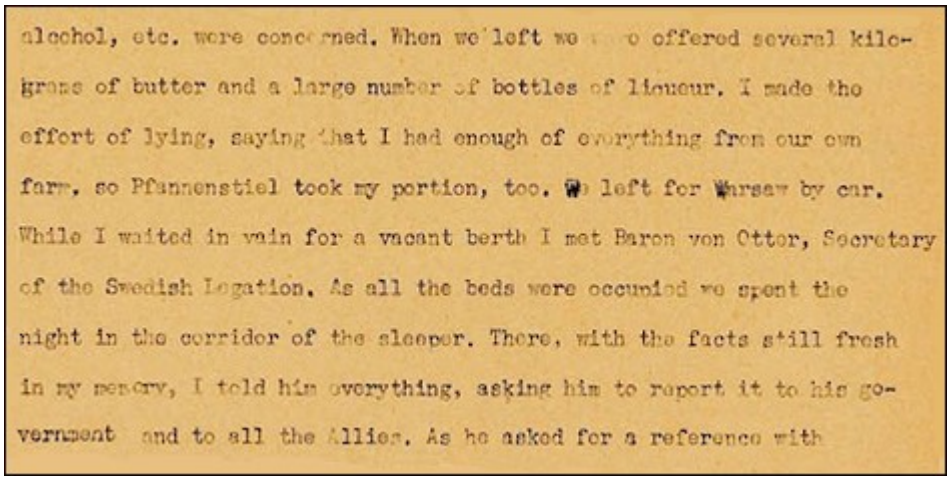

alcohol, etc. were concerned. When we left we [illegible]o offered several kilo-
grams of butter and a large number of bottles of liqueur. I made the
effort of lying, saying that I had enough of everything from our own
farm, so Pfannenstiel took my portion, too. We left for Warsaw by car.
While I waited in vain for a vacant berth I met Baron von Otter, Secretary
of the Swedish Legation. As all the beds were occupied we spent the
night in the corridor of the sleeper. There, with the facts still fresh
in my memory, I told him everything, asking him to report it to his go-
vernment and to all the Allies. As he asked for a reference with

Bilden ovan visar ett avsnitt ur den engelska översättningen (se länk) av den s.k. Gersteinrapporten från Nürnbergrättegångarna. SS-officeren Kurt Gerstein hade den 19 augusti 1942 varit på inspektionsbesök i lägren Belzec och Treblinka i Polen och fått se hur tusentals judar gasades ihjäl, hur de piskades, hur deras tillhörigheter stals osv. I Warszawa stötte han på den svenske diplomaten Göran von Otter, när de båda letade efter sovplats på tåget till Berlin. Gerstein berättade för von Otter om vad han varit med om de senaste dagarna och önskade att detta skulle rapporteras till den svenska regeringen och vidare till de allierade. Det är inte helt klarlagt hur mycket som nådde fram, men Gerstein meddelade vid Nürnbergrättegångarna att von Otter senare sagt honom att han rapporterat saken till Sveriges regering, ”a report which, according to him, had a strong influence on the relations between Sweden and Germany”. Göran von Otter berättade om mötet med Gerstein i ett svenskt radioprogram den 19 augusti 1963, gjort av Günther Stiel, med titeln ”Hör rösten av en som ropar i öknen”. Enligt programmet belades von Otters uppgifter med sekretess. Här finns ett kort ljudklipp med von Otter.

Man måste alltså ställa frågan: vem visste vad om Förintelsen – och när?

I TV talade Guillou om den tyskvänliga borgerligheten, och där kan man nog ge honom delvis rätt, och det är då viktigt att göra denna distinktion: avser man mer eller mindre opolitiska människor med intresse för tysk kultur eller menar man Tysklandsvänner som också var nazistsympatisörer? Och i TV den 1 september gjorde Guillou fortfarande det. Men i ett genmäle i Dagens Nyheter den 11 september skriver dock Guillou plötsligt något helt annat än han sagt tidigare, som ställer allt på ända: ”Alltså, i Sverige började man inte veta förrän i april 1945, oavsett om man var reporter på Se, politiker, docent eller (med)borgare i största allmänhet.” – och detta till råga på allt i en artikel där Guillou just skrivit att tidningen Se skrev om Förintelsen i april 1944.

(Se vidare fotnot nedan, tillagd i juli 2015.)

Hugo Valentins artiklar

I det följande tänkte jag gå igenom något av vad som skrevs i bl.a. Judisk krönika, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, Dagens Nyheter och just bildtidningen Se, som jag råkar ha en nära nog komplett samling av från krigsåren.

Man kan få en ganska god bild av kunskapsläget i Sverige genom att se till de artiklar som Hugo Valentin skrev – dessa har ju också debattörerna ofta refererat till.

Förintelse och utrotning talades det om redan 1933–34 men inte riktigt i den bemärkelse som vi lägger i orden idag. Hugo Valentin skrev t.ex. följande i Judisk krönika i september 1933:

> Det är svårt att fatta sig kort, då det gäller det nazistiska förintelsekriget mot Tysklands vapenlösa judar under de sista månaderna. Men om ett äro alla ense, som verkligen känna förhållandena där: att tillståndet bland judarna är långt fasansfullare, än vad som vanligen framgår av tidningarnas skildringar. Alla, som undertecknad talat med, judar och icke-judar, som vistats i Tyskland under sommarmånaderna och studerat förhållandena, ha enstämmigt intygat detta. […] Den nazistiska judepolitiken under de sista månaderna kan utan större överdrift betecknas som en snabbt fortskridande utplundring och som en oblodig pogrom.

Han återkommer i samma tidskrift hösten 1935 och skriver att Hitler och Streicher helt enkelt åsyftar ”de tyska judarnas utrotande, framför allt genom mass-självmord.” Tanken är att nazisterna med kränkningar och förtal driver judarna till den yttersta förtvivlan. I mars 1937 skriver Valentin (åter i Judisk krönika):

> Utrotningskriget mot judarna har de sista månaderna tilltagit i styrka. Det föres numera öppet med understöd av statsmyndigheterna, särskilt Gestapo, alltså ej blott av partimyndigheterna under statsmaktens passivitet. Det öppet förkunnade målet är att utesluta judarna även från näringslivet, det sista område, där de hittills fått vara verksamma.

Under 1938 och 1939 förekommer flera skildringar av förföljelser, misshandel och mord på judar. Kristallnatten blir en väckarklocka för många, och 1939 publicerar Judisk krönika en ögonvittnesskildring av hur det är att leva i ett koncentrationsläger. Texten berättar om hur människor piskas, torteras och avrättas. Man skrev under 1940–41 om hur tusentals judar avrättades i de ockuperade områdena i öst. Den 2 april 1942 berättade Svenska Dagbladet att 1 200 judar dött under tvångsarbete i svavelgruvor i Österrike. I maj kom en rapport från det judiska socialistpartiet i Polen, Bund, som talade om fysisk utrotning och att 700 000 judar skulle ha dödats. I juni uppskattade Daily Telegraph att antalet dödade polska judar uppgick till en miljon. Det dröjde dock till

hösten innan detta gav eko i svenska tidningar. Hugo Valentin skrev nu den artikel som kanske blivit mest känd i detta sammanhang, ”Utrotningskriget mot judarna” den 13 oktober 1942 i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. Han inleder med en historik över judeförföljelserna under 1930-talet och skriver sedan:

> Världskriget bröt ut, och nazisterna begynte erövra den europeiska kontinenten, som de efter vunnen seger ämna förvandla till ett av dem själva behärskat ”storrum”. I detta skall det icke finnas några judar. I sitt stora anförande vid krigsutbrottet 1939 proklamerade Hitler deras utrotning som den nazistiska judepolitikens mål, f.ö. i ordalag, som han under åhörarnas jubel återupprepade i sitt stora tal för några dagar sedan. ”När judendomen igångsätter ett världskrig för utrotning av Europas ariska folk, komma icke de ariska folken att utrotas utan judendomen”. Åtgärderna i de av Tyskland beroende, resp. av Tyskland ockuperade länderna visa, att han avser att förverkliga programmet.

Valentin nämner också siffran 700 000 som ju angivits i flera tidningar under sommaren:

> I vad mån den östjudiska civilbefolkningen reducerats genom direkta pogromer och massavrättningar är ännu svårt att fastställa. Det statistiska materialet är nämligen ännu ytterst bristfälligt och svåråtkomligt. Enligt informationsministern Mr. Brendan-Bracken (den 9 juli 1942) skall antalet av nazisterna direkt dödade polska judar belöpa sig till cirka 700,000, en siffra, vars riktighet dock bestritts från tyskt håll. […] Under sista tiden har, såsom även framgått av meddelanden i svensk press, det nazistiska utrotningskriget mot judarna framkallat en stark motrörelse dels från katolskt och protestantiskt kyrkligt håll, dels från de ickejudiska befolkningarna i underkuvade länder.

I sin artikel nämnde inte Valentin utrotningslägren och inte heller använde han ordet förintelse. Eskilstuna-Kuriren refererade dock till Valentins artikel den 21 oktober och använde då ordet förintelse: ”Man skulle önska, att var och en ville taga del av dess innehåll och sedan söka sätta sig in uti de människors belägenhet, som äro föremål för den systematiska förintelse, författaren skildrar.”

Den 17 december läste brittiske utrikesministern Anthony Eden som svar på en fråga i underhuset upp en deklaration som gjorts av de allierade länderna, där man säger:

> the German authorities, […] are now carrying into effect Hitler’s oft repeated intention to exterminate the Jewish people in Europe. From all the occupied countries Jews are being transported, in conditions of appalling horror and brutality, to Eastern Europe. In Poland, which has been made the principal Nazi slaughterhouse, the ghettoes established by the German invaders are being systematically emptied of all Jews except a

> few highly skilled workers required for war industries. None of those taken away are ever heard of again. The able-bodied are slowly worked to death in labour camps. The infirm are left to die of exposure and starvation or are deliberately massacred in mass executions. The number of victims of these bloody cruelties is reckoned in many hundreds of thousands of entirely innocent men, women and children.

Deklarationen säger också att man ”condemn in the strongest possible terms this bestial policy of cold-blooded extermination”. Uttalandet refererades av flera svenska tidningar, och på nyårsafton 1942 skriver så Hugo Valentin också om det i en andra artikel i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, under rubriken ”Världshistoriens största judepogrom”:

> Den engelska regeringen besitter givetvis goda informationer om vad som skett och sker med judarna i de av tyskarna besatta områdena, men en detaljerad kunskap om vad som tilldrager sig bakom den järnridå, som skiljer dessa från det övriga Europa, äger den naturligtvis icke. Uppgifterna i den även för allmänheten tillgängliga litteraturen om de ohyggligheter som sägas försiggå i ”Europas skräckkammare”, äro givetvis svåra att kontrollera. Det gäller inte minst skildringarna av de fasor, under vilka massavrättningarna av judar sägas försiggå. Däremot kan det icke betvivlas, att sådana massmord sedan en lång tid tillbaka verkligen försiggå systematiskt och i stor skala, och att varje ord i ovannämnda försiktigt hållna deklaration är med sanningen överensstämmande.

Vänstertidningen Arbetar-Posten hade dagen före en ännu mera explicit artikel:

> För ett par veckor sedan överlämnade polske utrikesministern i London, en till de allierade regeringarna riktad not vari förklaras att det varje dag föres 7,000 judar, män, kvinnor och barn, till speciella ’avlivningsläger’ som tyskarna upprättat i Polen. I noten omtalas att Himmler, den tyska nazistregeringens polisminister, givit order att hälften av den judiska befolkningen i Polen skall avlivas före utgången av december månad. Avdagatagandet började redan i våras och har sedan genomförts med metodisk grundlighet.

Efter detta råder det således ingen tvekan om att det judiska folket utsattes för ett i högsta grad systematiskt upplagt folkmord. Det är dock svårt att säga i vilka befolkningsskikt denna kunskap funnit fäste. Men kunskapen fanns, för den som ville se. Kunskapsprocessen har som synes bestått av successiva insikter. Ungefär ett år senare, den 28 december 1943, skriver Valentin så här i en artikel i Dagens Nyheter:

> Här skall icke skildras hur det tillgått och tillgår vid de judiska männens, kvinnornas och barnens systematiska nedslaktande. Materialet som belyser detta är redan överflödande rikt, ehuru givetvis oftast svårt att använda

som historisk källa. **I stora drag kan dock förloppet anses vara känt.** [Min fetstil/KET.]

I en artikel i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 7 juli 1944 skriver Valentin att man fortfarande i vissa kretsar avfärdar skildringarna av nazisternas terror:

> Det må därför genast understrykas, att det beträffande judarnas nedslaktande samt deras vanärande och torterande dessförinnan redan föreligger så mycket tillförlitligt material, att endast den, som avsiktligt blundar för fakta, kan förneka dem. […] Det svenska folket är säkert ett av de humanaste i världen. Det är otvivelaktigt en av orsakerna till att så många svenskar vägrat tro på nazisternas förbrytelser. Man tilltror ej tyskarna sådana illdåd.

När det gäller vad olika grupper av den svenska befolkningen visste om judeutrotningen och metoderna som användes, bör man dessutom ta med i beräkningen att diplomater ofta visste mer än journalister. Och journalister skrev ofta mindre än de visste. En myndighet som hette Statens informationsstyrelse skickade då och då ut s.k. grå lappar, cirkulär med förhållningsorder till tidningarnas redaktörer. Det skedde några hundra beslag av tidningar under kriget, så det är knappast orimligt att tänka sig att tidningarna ålade sig en viss självcensur för att undvika myndighetsingripanden. (T.ex. blev Se nr 5/1943 beslagtaget pga att man publicerat en Stockholmskarta, som visade hur olika tyska institutioner råkade ligga nära svenska vitala platser som arméförvaltning, telegraf etc. Man antydde att detta skulle underlätta för tyskarna vid en eventuell ockupation.)

Kombattanterna i de senaste veckornas debatt har ofta hänvisat till Ingvar Svanbergs och Mattias Tydéns utförliga genomgång ”Sverige och Förintelsen” (1997). Om den här nämnda kunskapsprocessen skriver författarna:

> Trots att fakta om judeutrotningen publicerades regelbundet från 1942 är det alltså ingenting som säger att tidningsläsarna eller ens makthavarna i allmänhet insåg att Europas judar var på väg att mördas i ett av världshistoriens mest omfattande folkmord. I den allierade pressen kunde rapporterna om Förintelsen lätt drunkna i det ständiga nyhetsflödet om kriget. Att nazisterna dödade judar var bara en bland många underrättelser om Hitlers terrorvälde. Därtill kom att faktauppgifterna ibland var motsägelsefulla eller uppenbart felaktiga. (Sid. 47.)

Och vidare:

> När vi i i dag studerar de samtida texterna är faran för anakronismer oerhört stor. Vi frestas att läsa historien baklänges, att tolka situationen 1933, 1939, eller 1942 utifrån vad vi numera vet hände eller skulle komma

att hända Europas judar. Det ligger nära till hands att i dokumenten läsa in sådant som faktiskt inte står där, eller som kanske står där. (Sid. 52.)

En blick på tidningen Se och Carl-Adam Nycop

Tidningen Se höll en rätt hög profil mot nazisterna under kriget, även om redaktionen för en nutida läsare ofta (precis som fallet var med flera andra tidningar) gjorde en del underliga nyhetsvärderingar och stundtals kan förefalla hållningslös. Jag tar tillfället i akt att kika lite närmare på detta, eftersom jag som sagt har en rätt stor samling av Se till hands. Se var huvudsakligen veckotidning (allra först fjortondagarstidning), men under en period 1939–40 kom den två gånger i veckan, på tisdagar och fredagar. Upplagan var som störst mot slutet av kriget, då den låg runt 120 000 exemplar.

Låt oss åter backa till den händelserika hösten 1942. I oktober deporterades 532 judar från Norge med båt till Auschwitz, via Stettin. I februari året därpå deporterades ytterligare 158 judar. Deportationen väckte stor uppmärksamhet och avsky bland svenskarna, det skrevs mycket i tidningarna och det hölls protestmöten. Paradoxen här var att man samtidigt som kunskapen började komma om Förintelsen och dess systematiska karaktär, så skrev tidningarna ändå ganska återhållet om vad som väntade judarna efter deportationen, liksom om de flyktingar som lyckades ta sig till Sverige. Dagens Nyheter skrev (20 december 1942):

> Sedan de norska judarna tvångstransporterades från Norge till Polen har svenska tidningar med få undantag avhållit sig från att ge nya uttryck åt de känslor som judeförföljelserna i Norge och på andra håll utlöser. Denna tystnad förklaras givetvis av en önskan att ta vara på varje möjlighet att hjälpa de olyckliga.

Man kan fundera över hur Sveriges neutralitet påverkade tidningarna under kriget. Se hade särskilt under krigets början inte bara bilder från den allierade sidan. Man publicerade även en del material ur tysk synvinkel, t.ex. i nr 11/1942 (13–20 mars), då man över fem sidor visade hur en tysk ubåt sänkte två lastångare. Det är själva ubåtskaptenen som skrivit bildtexterna (åtminstone är det vad redaktionen påstår): ”Full fart framåt! Klart vid torpedrören! Det dröjer inte många minuter förrän vi manövrerat oss fram mot konvojen. En stor lastångare erbjuder en utmärkt skottavla.”

I april samma år skriver Carl-Adam Nycop i en ledare i Se om dem som tvivlar på att norska judar behandlas illa av ockupationsmakten (nr 15/1942). För dagens läsare kan nog argumentet om ”vi skandinaver” förefalla märkligt:

Man ropar på ”bevis”. Själv har jag sett bevis. I form av goda norska vänner, som efter fängelsevistelser flytt till Sverige och som kunnat peka på direkt synliga märken av misshandel. Dessa ”synliga märken” är inte nödvändiga för att övertyga mig om att det som berättats är med sanningen överensstämmande. Vi skandinaver diktar inte upp sådana ting. Det hör inte till vår natur. Lika litet som vi finner det naturligt att folk inte tror oss när vi talar ”på hedersord”.

Annons i Se nr 15/1942. Lägg märke till hakkorset på flygplanets stjärt.

I samma nummer publicerar Se en annons för ”Den flygande ’Observationskullen’”, ett tyskt spaningsplan tillverkat av Gerhard Fieseler Werke. Man frågar sig vilka denna annons egentligen vände sig till. Att den ens publicerades är anmärkningsvärt. Kanske var den ett uttryck för att tidningen ville bevisa sin neutrala hållning. Under de första krigsåren var tidningen Se noga med att skildra båda sidor i kriget, och man publicerade ofta kartor som visade olika strider och var trupperna fanns.

”Blick på fronterna” hette en regelbundet återkommande spalt. Nycop skrev i februari 1943 (nr 8/1943) om vad neutralitet betydde för honom:

> Vad är neutralitet? Jag har avkrävts svar på denna fråga av flera SE-läsare.
> Jag skulle vilja svara att neutralitet är möjlig endast när det gäller ställningstagande till reella mätbara yttre krafter. Man kan utåt vara neutral inför två stridande arméer t.ex. Men jag tror inte man kan vara neutral i sitt hjärta, d.v.s. inför kämpande känslor eller inför två kämpande idéer.[…] Vi reagerade kraftigt när Finland angreps 1939 därför att Finland då kämpade för ideal som var identiska med hela den demokratiska världens. Vi reagerade mot överfallet på Polen, ockuperingen av Danmark, angreppet mot Norge, överrumplingen av Holland och Belgien, krossandet av Frankrike därför att alla dessa aktioner icke begränsades till enbart militära aktioner utan var och en följdes av civil terror av sådant slag, att varje sann demokrat måste isas ända in i märgen.
> Här har vi kommit in på andens bataljfält.

Erik Lönnroth hade varit inne på ett liknande resonemang vid ett protestmöte mot deportationen av de norska judarna, i december 1942: ”Vi neutrala ha nu endast att konstatera faktum. Vi kunna emellertid vara neutrala blott mot en stat, men ej mot en världsåskådning som har våld och brutalitet på sitt program. Frihetens och humanitetens ande måste resa sig till motvärn.” (Återgivet i skriften ”Nordiska röster mot judeförföljelse och våld”, 1943.) Även Eskilstuna-Kuriren hade likartade tankar den 21 oktober 1942, när tidningen skrev om Hugo Valentins artikel ”Utrotningskriget mot judarna”: ”Frågeställningen är icke för eller emot den ena eller den andra av de krigförande. Den gäller ingenting mindre än huruvida vi ha mod att reservationslöst ställa oss på rättens, rättfärdighetens och barmhärtighetens sida och föra den kristna broderskärlekens talan.”

Åter till 1943 och tidningen Se. Nycop fick kritik för vindflöjelpolitik av en läsare med signaturen ”Dalkarl” i nr 10/1943 (mars):

> Jag har tyckt mig märka en betänklig ”vindflöjelpolitik” i eder ärade tidning. Under krigets tidigare skeden voro tyskarna (tack vare sina framgångar rätt omhuldade i spalterna, men nu, när de slagit till reträtten, vågar ni framträda med den tyskhånande vokabulär, som före kriget slog alla rekord ifråga om vedervärdighet i sosse- och kommunistpressen och som väl innerst inne torde vara i enlighet med eder förläggares åsikter. Det gäller att ”hålla med” den, som är starkast för varje gång!

Nycop svarade bl.a.:

> SE hade sin ställning klar redan den 1 sept. 1939 och har sannerligen inte vindflöjlat sedan dess – det kan vem som helst övertyga sig om genom att

> bläddra genom årgångarna 1939–42. ”Dalkarl” skulle då finna att SE haft för vana att hålla med den som är svagast, därför att denna part oftast kämpat för friheten och rätten.

Nycop fick betydligt värre brev från mer eller mindre nazianstrukna läsare, där han hotades till liv och lem, särskilt sedan tidningen skrivit om svenska nazister och deras möten och högkvarter (man skrev t.ex. i nr 36/1942 om ett kontor som fanns på Regeringsgatan 95 i Stockholm, där några som kallade sig ”Svensk Opposition” huserade).

När Se skrev om nazikravallerna vid Uppsala högar i nr 19/1943 eller utanför en restaurang i Linköping i nr 38/1943 var det knappast någon tvekan om var sympatierna låg.

Rubriken till Uppsalaartikeln löd ”4.000 demokrater mot 40 nassar, skyddade av 40 poliser med sablar”. Även ledaren ägnades åt händelsen och Nycops funderingar känns aktuella även idag:

> Ett fyrtiotal nazister har hållit möte vid Gamla Uppsala högar. Folket i staden tyckte detta var litet väl utmanande. Denna plats symboliserar på ett särskilt sätt vårt svenska frihetsarv och där vill man helst slippa höra röster mot friheten.
> I sin irritation visade folket nazistmötet en uppmärksamhet som de 25 unga fanatikerna och deras 15 kvinnliga kolleger egentligen inte alls var värda. […]
> Annars har man ännu en gång tillfälle att konstatera att denna form av ”opposition” kan leva och fortsätta sin verksamhet endast på grund av vår svenska demokratis generositet. I ett land med nazisternas eget styrelsesätt tillåtes som bekant inte några friluftsmöten av oppositionspartier. Tvärtom, varje liten yttring av individuell tankefrihet vid sidan av de officiella fållorna, stryps både snabbt och hänsynslöst.

Demonstrationerna i Linköping riktades mot ett möte i Hörnans matsalar, anordnat av Lindholmsnazisterna. Rubriken till bildreportaget i Se var ”Svenska folket visar sin avsky för nazismen”.

En fråga man bör ställa sig är förstås också hur pålitlig Se (och givetvis andra tidningar också) var när det gäller fakta. En sak är ju att extremt mycket vinklad, för att inte säga falsifierad, information sprids i krigstid. Nycop beskriver i sina memoarer hur Grand Hotel i Stockholm blev tummelplatsen för ”frilansjournalister som höll en veritabel börsverksamhet på rykten och som intervjuade ’flyktingar som ville vara anonyma’ – alltså källor som aldrig kunde kontrolleras” (”Bära eller brista”, 1970). En annan sak är att Se flera gånger ”förbättrade” vissa historier. Det mest flagranta exemplet är nog i nr 46/1944, där man har ett bildreportage av Lennart Nilsson under rubriken ”Svensk gränspatrull räddar flykting undan SS”. Bilderna visar svenska soldater ute i fjälltrakterna och texten talar om att ”vi hade utverkat tillstånd att följa en

svensk militärpatrull på ett uppdrag”. Efteråt har det visat sig att detta var en övning som försvaret tydligen gärna ville visa upp. Den luddigt skrivna texten ger dock intryck av att det var en verklig räddningsaktion.

Se slirade också på sanningen i nr 24/1944 (8–15 juni), då man just missat att få med invasionen i Normandie den 6 juni, eftersom tidningen redan gått i press då. Carl-Adam Nycop berättar i memoarerna att man hade en förtryckt åttasidig bilaga som legat klar länge i väntan på invasionen. Denna bladades nu in i tidningen innan den distribuerades. Bilagan är hållen i en allmän ton och under rubriken ”Invasionens teknik” skriver man om ”de operationer som är aktuella vid en invasion”. Mittuppslaget upptas helt av en teckning av Sverker Enström, en troligen rätt realistisk skildring av hur det såg ut – fast gjord i förväg.

Hösten 1943 utkom inte mindre än tre böcker där nazisternas utrotningspolitik beskrevs. Det var SvD-korrespondenten Arvid Fredborgs bok ”Bakom stålvallen”, Gunnar Th:son Pihls ”Tyskland går sista ronden” samt Israel Holmgrens ”Nazistparadiset”. Holmgrens bok hette från början ”Nazisthelvetet” och beslagtogs 1942 men utkom nu med denna ironiskt menade titel och fick då distribueras (!). Pihl skrev bl.a. om hur nazisterna sprutade in gas i järnvägsvagnar och om särskilda avrättningsbilar. Fredborg och Pihl var båda högernationalister och borde väl inte ses som några idealiska vittnen i den här frågan. Fredborg var t.ex. emot att man skulle ta emot judiska flyktingar, men han stödde inte Hitler och hans politik.

De grymheter som beskrevs i de här böckerna blev ögonöppnare för många, och man kunde åtminstone inte anklaga Fredborg och Pihl för att bedriva vänsterpropaganda. Carl-Adam Nycop hade troligen läst Fredborgs och Pihls böcker när han i Se nr 41/1943 (7–14 oktober) skrev ledarartikeln ”Människans lägsta jag”. I den beskrivs nazisternas slakt av judar på ett indirekt sätt, men ändå med konkreta detaljer. Nycop vill att läsaren tänker sig hur det skulle vara att bli bortförd en kväll när det plötsligt ringer på dörrklockan:

> Plötsligt en afton ringer det på dörrklockan. När ni öppnar står det en väpnad patrull utanför och tränger sig in med vapnen redo till aktion. Ni får veta att ni omedelbart skall samla ihop edra tillhörigheter samt följa patrullen. Hela familjen skall med, föräldrar såväl som barn. […]
>
> I hundratal stuvas ni nu in på lastångare. Ni får slå er ner där det går, i korridorer, salonger, lastrum. De sanitära förhållandena är obeskrivliga. Barnen tjuter, kvinnorna gråter, männen sjunker samman i dov resignation. […]
>
> Efter något dygn lägger fartyget till i en annan hamn. Ni fösas allesammans i land, får vänta i timmar i ett kallt och blåsigt skjul. Ingen bryr sig om er, men ni är dock hela tiden under sträng bevakning och

någon möjlighet till flykt finns inte. Ni förs till en järnvägsstation, lastas in i vanliga godsfinkor och börjar transporteras österut. […] Folket är nu ingenting annat än boskap, som forslas bort mot slakteriet. Men ert hopp om att slaktproceduren skall gå snabbt och smärtfritt kommer att gäckas. Efter en lång järnvägsresa, under vilken ytterligare en del resenärer insjuknar och avlider, når ni slutligen deportationsorten och förs in i ert blivande fängelse. Det är en gammal stadsdel kring vilken slagits en hög ringmur. Förhållandena där innanför är obeskrivliga. Bostäderna är helt ovärdiga mänskliga varelser, vattenledningar och avlopp saknas, brunnarna är få och ofta infekterade, komposthögar sprider en fruktansvärd stank. Innevånarna i denna spökstad är djupt märkta av den miljö i vilken de lever. Likt tynande vrak släpar de sig fram från dag till dag, väntande på döden som en ren befriare. […]

Småningom kommer en fruktansvärd asiatisk vinter svepande. Varje dag har ni drivits ut på hårt arbete, på fält, i skogen eller vid militärvägar. Mången gång har ni fått gräva djupa massgravar i vilka arkebuserade vänner och släktingar skyfflats ned till den sista vilan. Ni vet att ni själv en gång skall skyfflas samma väg.

I nästa nummer av Se (nr 42/1943) nämns Fredborgs bok uttryckligen, men här skriver man besynnerligt nog mest om vilken försäljningssuccé boken blivit – inte om innehållet. Märkligt nog var den nazistiska förintelsepolitiken inte huvudämnet i Fredborgs bok – den fick inte ens ett eget kapitel. Fredborg skrev mera om hotet av en tysk ockupation av Sverige. Det här är ett par exempel på en ”nyhetsvärdering” som förefaller väldigt underlig för en läsare idag. Vi som är vana vid dagens medier skulle ha förväntat oss stora svarta rubriker i ett par veckor i alla tidningar, och visst förekom stort uppslagna artiklar ibland, men inte alls på det sätt vi är vana vid idag. Nycop återkommer i nr 43 (21–28 okt.) till Fredborgs bok, och då är det risken för en femtekolonn i Sverige som behandlas.

Inom parentes kan här nämnas en intressant fundering av en icke namngiven ”hemvändande svensk industriman” i ett avsnitt av en artikelserie betitlad ”Vad händer i Tyskland”, i nr 48/1943 (25 nov–2 dec.). Rubriken lyder ”Skall Tredje riket bli ’amerikansk’ federalstat?”:

Det talas ofta om kommunistfaran i Tyskland i händelse av ett nederlag. Den är sannolikt ganska stor, men man får inte göra misstaget att sätta likhetstecken mellan rysk och tysk kommunism. Den tyska kommunismen kommer helt säkert att bli präglad av tysk tradition, tysk ordning, tysk grundlighet och tysk organisationsförmåga. Det tyska folket är också ganska småborgerligt långt ned i de djupa leden. Detta kommer omedelbart att sätta sina spår på en ev. kommunistisk stat i landet. Trots att propagandan målat upp fullkomliga skräckbilder från Sovjet, är inte folket lika skräckslaget som tidningarna. Jag har talat med många arbetare om saken och de har för det mesta ryckt på axlarna och sagt att ”om

> ryssarna kan slåss så bra som de gör, så måste de väl också kunna arbeta bra bakom fronten”.

Det var inte självklart för alla att Sverige skulle ta emot flyktingar. Redan 1939 hade även Hitlermotståndare satt sig emot att Sverige skulle ta emot judiska flyktingar – det skedde vid det beryktade Bollhusmötet med studenter i Uppsala, där bl.a. Arvid Fredborg deltog. Man ansåg sig i ett uttalande visserligen ha medkänsla med andras lidanden, men ändå menade man att ”den akademiska ungdomens framtida existensmöjligheter icke måtte äventyras genom att främmande intellektuell arbetskraft placeras på poster, som kunna besättas med välmeriterade svenska män och kvinnor”.

I nr 49/1943 (2–9 dec.) skrev Daniel Brick, som var redaktör för Judisk krönika, en lång artikel med rubriken ”Håller vi på att få ett judeproblem i Sverige?”. Han skriver bl.a. att de svenska nazisterna ”i själva verket inte skulle önska något högre än att de danska flyktingarna verkligen skapade ett problem på vår arbetsmarknad”:

> Det är inte heller uteslutet, att tyskarna avsiktligt låtit så många danska judar undkomma till Sverige för att deras vistelse här just skulle skapa ett ’judeproblem’, till gagn för Nazisttyskland. Mera raffinerade saker än så har tyskarna uttänkt. […] Oron för att de 10,000 à 11,000 judiska flyktingar, som nu finns i vårt land, varav 6 à 7 tusen danskar, skulle beröva motsvarande antal svenskar deras levebröd kan betydligt reduceras redan av den orsaken, att ett stort antal av dem, varibland många barn och åldringar, omhändertagits av släktingar och vänner och på annat sätt, varför de inte kan utgöra något hot på den svenska arbetsmarknaden. Det förekommer ju också, att flyktingar grundar nya företag och därigenom skapar nya arbetstillfällen åt svenskar.

Vi hoppar fram till Se nr 21/1944 (18–25 maj). Här skriver Nycop för första gången explicit om den systematiska utrotningen i ”likfabriker”. Texten bygger på boken ”Landet utan Quisling” (vilket också är ledarartikelns rubrik). Märkligt nog nämner inte Nycop författarna, pseudonymen Stefan Tadeusz Norvid (som stod för de polska flyktingarna Tadeusz Jan Nowacki och Stefan Trebicki). Boken innehåller en hel del fel, t.ex. talar man om likvidering av judar med hjälp av elektricitet och vattenånga, vilket inte ska ha förekommit. Några citat ur Nycops artikel:

> Jag har läst en bok som förstörde min nattsömn. Det är löjligt att tala om en förstörd natt när man tänker på vad som skildrades i den boken. Det är ”Landet utan Quisling” – den första uttömmande, ögonvittnesrapport från Polen som presenterats oss under detta krig. […]
>
> De flesta blygas över att inte känna till vissa händelser i världshistorien som av eftervärlden stämplats som massaker, men många ryggar tillbaka inför tanken på att de är samtida med något som sannolikt är

> världshistoriens största massmord på människor. Det är helt enkelt vars och ens skyldighet att veta vad som nu sker ute i Europa. Och den som inte reagerar mot dessa fasansfulla bestialiteter och känner skam över att leva samtidigt som dylika brott fortsätter att förövas, den erkänner tyst och stilla en viss andlig medbrottslighet. […]
>
> Tyskarna har sedan den 1 september 1939 avlivat 5 1/4 miljoner polska män och kvinnor.
>
> Avlivandet sker efter vetenskapliga metoder. Den vanligaste är de s.k. ”likfabrikerna”, d.v.s. järnvägsvagnar vars golv beströs med osläckt kalk och packas fulla med folk som skall likvideras. Människorna pressas in i täta rader så att ingen kan sätta sig. Små barn kastas in över de sammanpackade människornas huvuden och får ligga på ”en levande bädd av skallar”. Därefter slutas dörrarna till vagnarna. De hålls slutna tills de instängde avlidit. Detta sker vanligtvis ganska snabbt ty de naturbehov som tvingar sig till utlösning skapar genast en mördande gasbildning från kalken. Mera behövs inte.

Det är för övrigt denna artikel som Jan Guillou citerar i sitt genmäle i Dagens Nyheter den 11 september. Han citerar dock fel i detaljerna av någon anledning och påstår att detta var tidningens scoop, men det var alltså referat av en bok. Och artikeln var införd i Se i maj, inte i april. Guillou anger siffran 5,5 miljoner istället för 5 1/4 miljon som Nycop anför. Uttrycket ”världshistoriens *största* massmord” som återfinns i citatet ovan, syftar enligt Guillou på utplånandet av 3 miljoner judar, men uppgiften om 3 miljoner judar står på ett helt annat ställe i artikeln.

Sommaren 1944 rapporterade bl.a. amerikanska Time Magazine och engelska Daily Express från förintelselägret Majdanek, som intagits av sovjetiska trupper. Time citerade den sovjetiska korrespondenten Roman Karmen: ”In the course of all my travels into liberated territory I have never seen a more abominable sight than Maiden, near Lublin, Hitler’s notorious Vernichtungslager where more than half a million European men, women and children were massacred.” (Time, 21 augusti 1944). Daily Express skrev den 30 augusti: ”So called ’cyclone gas’ was released here, and bodies, warm and wet from bathing, succumbed to it all the faster. […] In all there were four chambers where ’cyclone gas’ was used, and two for carbon monoxide poisoning.” Siffran drygt en halv miljon har dock senare visat sig vara en för hög uppskattning, se Wikipedia.

I Sverige skrev bl.a. Afton-Tidningen och Aftonbladet om detta. Det Kreugerägda Aftonbladet hade under krigets början varit öppet nazivänligt, men hade nu svängt något i mera liberal riktning, och tidningen skriver den 30 augusti 1944 anklagande om att engelsmännen (särskilt kvinnorna) ”vägrat lyssna på alla historier om grymhet”:

> Av ointresserade lyssnare har det t.o.m. helt enkelt avfärdats som ”propaganda” till inte ringa harm och förtret för flyktingar, som anlänt till London mer eller mindre direkt från koncentrationsläger, kanske med hoppet om att deras egna upplevelser skulle ytterligare egga en mäktig men oförstående bundsförvants stridslust.

Och detta skriver alltså samma tidning som 1941 välkomnade Hitlers anfall på Sovjetunionen med orden ”Det av västmakterna inringade Tyskland har sprängt sina bojor och går nu med fri och ökad styrka till sin europeiska, sin världshistoriska mission att krossa den röda regimen som utgjort ett ständigt hot mot själva frihetens princip.” (Aftonbladet 22 juni 1941.)

Avslöjandet av Majdanek gav eko i hela världspressen. Se hade ett uppslag med bilder i nr 48/1944 under rubriken ”Gestapos dödsfabrik i martyrstaden Lublin”.

Vintern 1944/45 tycks tidningarna skriva rätt mycket om det rent militära skeendet, men märkligt lite om det mest fasansfulla. Svanberg och Tydén skriver i sin bok ”Sverige och Förintelsen”:

> I skuggan av krigsjournalistiken får rapporteringen om Förintelsen en undanskymd plats i svenska tidningar. Det som i efterhand skulle lyftas upp till sina rätta dimensioner passerar vintern 1944/45 närmast obemärkt. När Auschwitz befrias av ryssarna i januari 1945 skriver DN en kort notis. Någon dag senare konstaterar tidningen på några rader att 5 miljoner judar har dödats under nazismen. Först då britter och amerikaner under april befriar de större lägren i Tyskland, Dachau, Buchenwald och Bergen-Belsen, ägnas den förintelsepolitiken stort uppslagna artiklar.

I nr 1/1945 publicerade Se ett bildreportage över sju sidor av K.W. Gullers om hur man räddade nödställda norska flyktingar i fjällvärlden (förhoppningsvis på riktigt denna gång; jfr reportaget om en övning i nr 46/1944 som beskrevs tidigare).

I nr 4/1945 (18–24 jan.) kunde Se rapportera om hur ”’flyktingar’ för vilka den svenska gästfriheten inte är avsedd” befann sig bakom Kalmar fängelses dystra väggar. Även tidigare hade man uttryckt viss oro för att vissa flyktingar kanske inte var sådana som borde få en fristad här. I nr 33/1943 hade Nycop skrivit: ”Redan nu har ett aktuellt problem i samband med framtiden dykt upp. Vad skall vi göra om krigets förlorande länder plötsligt exporterar sina fallna ledare till Sverige? Vad skall vi göra om t.ex. Mussolini, Hitler, Göring, Quisling m.fl. plötsligt skulle dimpa ned på svensk mark? Flera stormakter har redan varnat oss för att ge dylika personer ’asylrätt’.” (I nr 38/1944 skrev Se om ”herr Schmidt”, som skötte presskampanjerna mot Sverige för nazisterna. Han hade ofta setts i Stockholm, hade svensk fästmö och man misstänkte att han tänkte hoppa av i Sverige.)

I nr 5/1945 (25–31 jan.) rapporterades hur Budapest föll kvarter för kvarter, i nr 12 (15–21 mars) skrev man om svensk hjälp till Nordnorge, liksom om ”Hitlers sista fäste” i Berchtesgaden. I nr 13/1945 (22–28 mars) får ”Det befriade Frankrike” och ”Det ockuperade Tyskland” en bildsida var.

31 mars dog Torgny Segerstedt. Det var en ödets ironi att han som kanske varit den starkaste rösten i svensk press mot nazisternas vansinne, inte skulle få uppleva krigsslutet. Den 6 april publicerade Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning en rad telegram från diplomater och utländska nyhetsbyråer m.fl., som uttryckte sin stora uppskattning av Segerstedts gärning. I Se skrev P.G. Wermelin en ledare om Segerstedt i nr 16 (19–25 april):

> Segerstedt fick aldrig uppleva den seger för rättens sak, om vilken han aldrig hyst några tvivelsmål, men han hann i alla fall se målet skymta, på mycket nära håll. Han stupade i ett ögonblick, då segern var viss, och då även de räddhågade, de försiktiga och kloka stämt in i kören. Han kunde inte ha undgått att märka hur kören därmed förlorat sin rena, klara ton, då de många nyharklade struparna gjorde den stor och präktig, men inte alldeles fri från falska tongångar.

Det var således inte Nycop som skrev detta – han hade slutat på Se i oktober 1944 och skulle snart starta kvällstidningen Expressen. Chefredaktör var nu istället Nils Kjellström (från Arbetet i Malmö), med Wermelin som biträdande. I nr 17/1945 (26 april–2 maj) skriver man om Sven Hedin att ”som politiker är han lika farlig som Hindenburg […] och som Pétain”. Artikelförfattaren frågar Hedin: ”Anser inte dr Hedin, att klockslaget är inne för Tyskland att sluta fred?” Svar: ”Nej, de skall kämpa till sista man. Bättre att dö med ära än leva som kräk!”. En annan fråga lyder: ”Anser dr Hedin, att Tyskland har några krigsförbrytare?” Svar: ”Det finns krigsförbrytare på båda sidor, men tyskarna behandlar sina fångar väl.”

Den 26 april 1945 publicerade Expressen de första bilderna från Buchenwald och Mittelbau-Dora och den 29 bilder från Bergen-Belsen. Det var bilder av massgravar och av nakna lik i högar, de bilder som är så bekanta för oss och som kommit att bli något av symboler för nazisternas ondska. Då hade man dock inte sett detta ännu. Som framgått tidigare i denna artikel hade man nåtts av olika vittnesmål i ord, men inga bilder. Expressen intervjuar också Sven Hedin, som dock inte vill tro på dessa bilders autenticitet.

I Se nr 18/1945 (3–9 maj), som troligen presslades ungefär när Expressen publicerade sina bilder, har man på ledarplats en bild av en släpvagn där det ligger nakna döda kroppar. Bildtexten börjar: ”Från tyskvänligt håll har under årens lopp alltid sagts: ’Det är bara

propaganda…!’ så snart talet kommit in på tyska våldshandlingar mot fångar och oliktänkande. Den här bilden tar vi inte in för sensationens skull. Vi tar in den som ett oemotsägligt dokument på, att det – tyvärr – var sant.”

Själva ledarartikeln av P.G. Wermelin börjar: ”Med kväljande olust tar världen just nu del av vad som under kriget hänt bakom de tyska koncentrationslägrens taggtrådspalissader. Det är en stor händelse, som sker, då den för första gången på allvar ställs inför den nakna gräsligheten. Täckelset har fallit och avslöjat en avgrundsande.”

Sedan följer kritik mot hur TT, Tidningarnas telegrambyrå, agerat:

> En stor händelse, som världen måste få veta. Är det inte sådant som Tidningarnas Telegrambyrå är till för? Jo, men inte ett ljud, inte en stencil har utgått om den stora händelsen från Klara västra kyrkogata i Stockholm. Massor har kommit dit – Reuters har distribuerat hekatomber av väl dokumenterat gods – men ingenting har kommit ut. Tidningarna har fått lita till sina egna nyhetskällor, AP, UP etc. TT har sysslat med värdigare ämnen.

Ännu i nr 19/1945 (10–16 maj) har man inte lyckats få med freden. Dagstidningarna rapporterade annars den 8 maj om krigsslutet i Europa, och den 9 maj skrev man t.ex. om de numera så bekanta glädjescener som utspelade sig i Stockholm på Kungsgatan. Se hade dock i detta nummer ett uppslag med elva fasansfulla bilder från Buchenwald under rubriken ”Vi får inte ljuga genom att förtiga …”

Expressens utrikesredaktör Bo Enander hade lånats in och skrev ledarartikeln i detta nummer av Se. Den handlade om Hitlers efterträdare Karl Dönitz, som var den som gav order om att Tyskland skulle ge upp.

Se nr 20 (17–23 maj) är det stora fredsnumret med en norsk pike med flaggor på omslaget, tillsammans med ordet FRED! med höga röda bokstäver. Ledaren utgörs helt enkelt av Churchills radiotal från den 8 maj. Och i tidningen finns reportage från fredsyran i Stockholm samt flera sidors reportage från Norge och Danmark.

Se nr 21 (24–30 maj) visar i ett reportage om ”vaktombytet” i det norska fängelset Grini: ”Patrioterna ut – förrädarna in”, lyder rubriken. Man har också bl.a. ett reportage om ”Öresunds Röda nejlika”, redaktören Leif B. Hendil, som inom den danska motståndsrörelsen ansvarat för den illegala trafiken av gods och människor över Öresund.

Johan Erling Schjerven på omslaget till Se nr 22/1945. Den lilla bilden inom röd ram visar nazisternas fångbild av Schjerven.

I nr 22/1945 (31 maj–6 juni) visas en mängd exklusiva bilder från koncentrationslägret Sachsenhausen, utsmugglade i en garnvinda av den norske fotografen Johan Erling Schjerven. Han berättar för Se att han blev politisk fånge och internerades i Sachsenhausen i ett och ett halvt år. Han hade hand om fotodetaljen och skulle hålla reda på ”fångbilder” av 140 000 internerade. I februari började tyskarna förstå att det kanske var bäst att börja undanröja bevis, så Schjerven fick uppdraget att förstöra alla dessa glasplåtar. Men han sparade alltså några, inklusive en bild på sig själv. Se återger flera av dessa fångbilder. Schjerven blev sedermera fotograf åt Thor Heyerdahl under expeditionen till Påskön 1955–56. I Se nr 22/1945 finns också ett reportage med fasansfulla bilder från Belsen, Neuenburg och Landsberg.

De ohyggliga bilder som publicerats under de här vårveckorna 1945 fick Ses läsare att reagera. Några tysksympatisörer ansåg att bilderna var propaganda och att Se nu visat sitt rätta ansikte som kommunisttidning. Några ansåg också att det borde få vara slut med elände nu när kriget var över. De flesta insändarna menade dock att det var viktigt att Se publicerade bilderna. I nr 21 (24–30 maj) fanns bl.a. nedanstående tre insändare. Först signaturen ”Ett ungt biträde”:

> Trots att jag inte kan skriva, måste jag ge er nåra [sic] rader och tala om vad en del människor påstår om edra bilder från koncentrationslägret Buchenwald. En mycket framstående man, som är kund i den tidningsaffär

där jag är anställd, säger att alla bilder är tagna av tuberkulösa i sista stadiet och inte alls från något koncentrationsläger i Tyskland. Han är förstås mycket tyskvänlig och förbittrad för att vi skall skicka mat till Norge och Danmark, så det hörs ju vad han är för människa. Om man nu kan kalla denna sort för människor!

Signaturen B.F. skriver så här apropå Buchenwaldbilderna:

I nr 19 av SE har jag sett de skrämmande bilderna från en av de beryktade dödsfabrikerna. Mottag min högaktning för dessa bilders införande, ett tydligt bevis på den grymma regim som varit rådande i nazityskland. En önskan har jag emellertid: sänd ett exemplar av detta nummer till Sven Hedin, som är en stor bärare av tysk kultur och under åren alltid hållit på Hitlers politik.

Slutligen är det signaturen G.S. som skriver:

Då jag har Svenska Röda Korset att tacka för att jag lever, vill jag genom Eder tidning uttala mitt innerligaste tack till svenska folket. För oss som räddats från dödslägren i Polen och Tyskland är det nu som att vara i himmelen. Vi är vana att behandlas sämre än djur. Här har vi mött en vänlighet, en förståelse och en hjärtlighet utan motstycke. Vad Sverige nu gör för oss kan aldrig glömmas! Jag har sett bilderna i senaste numret av Eder tidning och kan intyga att de på inget sätt överdriver den ohyggliga verkligheten.

I nr 23 (7–13 juni) skrev signaturen ”Folkskollärare”:

I denna tidning liksom i en viss art insändare i landsortspressen har uttalanden gjorts mot publicerandet av skräckbilderna från nazisternas s.k. koncentrationsläger (fint namn på dödsfabrikerna liksom på så mycket annat nazistiskt). Red. av SE skall ha en honnör för att den genom sitt bildmaterial ger läsaren en behövlig upplysning, om vad som verkligen förekommit. Om inte tidningarna gav riktiga upplysningar, fick folk den felaktiga föreställningen att sadistlägren var tämligen hyggliga förvaringsställen. Glömska som människorna är av bröders lidanden, behöver de en kraftig omskakning. Krig och koncentrationsläger blir för den, som inte deltagit i de förra eller våndats i de senare, någonting som visserligen var obehagligt men dock så småningom uppfattas endast historiskt. Man kan tycka, att kriget i sig självt vore en tillräcklig läxa. Tyvärr förhåller det sig icke så. En del människor behöver så att säga känna krigets andedräkt. Att nazister, som också här i landet varit inställda på att åstadkomma liknande gärningar som de, vilka bilderna berättar om, nu låtsas i anständighetens namn reagera mot bildmaterialet, är allt för genomskinligt. Men givetvis är det obehagligt för alla, som trodde nazismen vara rena ridderligheten, att nu se verkligheten. En billig folkbok med ett hundratal foton av nämnd art rekommenderas. Tack för sanningen!

Under hela 1945 och ett par år framåt skriver Se förstås mycket om krigets efterverkningar, utbombade städer, rättegångar mot krigsförbrytare och quislingar. I nr 33/1945 (16–22 augusti) skriver Nils Kjellström en ledare om bombningarna av Hiroshima och Nagasaki under rubriken ”Anden i flaskan i modern tappning”: ”i själva verket är det mänskligheten själv som håller andan i skräck inför de katastrofperspektiv, som frigörelsen av atomenergien har öppnat”. Han spekulerar också om huruvida människan nu skrämts *från* vettet eller kanske *till* vettet.

I nr 34/1945 (23–29 aug.) har Se ett bildreportage om ”Atombombens hemliga verkstäder”, där man bl.a. visar en van de Graaf-generator, ”en ’atomknäckare’ som har samma funktion som en cyklotron”. Först i nr 39 (27 september) hade man bilder som visar förödelsen i Nagasaki. I nr 37 (13–19 sept.) hade man också publicerat bilder från Auschwitz under rubriken ”Värre än Buchenwald”.

I Se nr 37/1945 skriver Nils Kjellström något intressant. Aftonbladet hade som bekant bytt fot vid den här tiden, men enligt Kjellström tittar ändå antisemitismen upp och han citerar en ledarartikel från veckan före:

> Accepterar man inte nazismens rasteori finns det intet skäl att göra skillnad mellan tyska arier och tyska judar. Det är sannolikt att dessa senare skulle ha tjänat Hitler lika bra som de övriga om han inte kommit på den idén att utpeka just judarna som lämpliga objekt för SS- och SA-männen att avreagera sin brutalitet på. Det finns alla skäl att uppträda synnerligen restriktivt då det gäller att låta tyska emigranter stanna i vårt land […] [Enligt Kjellström är Aftonbladets rubrik ”Men de ’snälla’ tyskarna då?”]

”Kör man ut djävulen genom stora porten tar han sig alltid in köksvägen”, skriver Kjellström, ”Förut förföljdes judarna därför att de var judar, nu ska de förföljas därför att de är tyskar!”

I nr 47/1945 (22–28 nov.) ägnade Nils Kjellström sin ledare åt en fasaväckande dokumentsamling om nazisternas grymheter, som just hade utkommit, Gunhild och Einar Tegens ”De dödsdömda vittna”:

> Under våren och sommaren 1945 fick Sverige ta emot 30,000 av de tyska koncentrationslägrens befriade fångar. Om deras öden visste man redan då rätt mycket genom andrahandsberättelser, men deras egna direkta vittnesmål om livet, eller det som skulle föreställa livet, i Belsen, Buchenwald, Auschwitz och de andra skräcklägren, har hittills inte nått världen. Genom privat initiativ från några svenskars sida, främst makarna Gunhild och Einar Tegen, har bristen avhjälpts och i en bok med titeln ”De dödsdömda vittna” har sexhundra överlevande från dödslägren fått tillfälle att redovisa sina minnen. Det är ett ohyggligt dokument, kanske ett av de

märkligaste världslitteraturen har att uppvisa, ett beklämmande och befriande vittnesbörd om hur våld kan utövas och – hur det kan uthärdas.

Den här boken var resultatet av ett mycket grundligt intervjuarbete som initiativtagarna utfört, och boken bestod inte bara av svar på frågor utan de f.d. fångarna fick också berätta fritt.

Av kommentarer både från professionella skribenter och insändare att döma – inte bara i tidningen Se givetvis – får man känslan av att vårens och sommarens artiklar i pressen inneburit något nytt; det vissa anat och andra vetat länge och några kanske inte alls, framstår plötsligt plågsamt tydligt. Men det slutar inte här. Sedan följer Nürnbergrättegångarna då ytterligare fakta kommer i dagen. Ändå är det fortfarande inte alla tidningar som vill skriva mer än nödvändigt om Förintelsen. De kommande månadernas artiklar slås upp stort i vissa tidningar, i andra blir det bara mindre notiser.

Not: Se även Marcus Boldemanns artikel ”När Sverige fick veta” i DN 27 april 2005 och Henrik Berggrens artikel ”När kriget kom hit” i DN 3 september 2012, liksom Wikipedia.

Not tillagd i juli 2015: Apropå hur vissa svenskar kunde uppfatta tyskarna vid krigets början. Man behövde inte vara tyskvän eller nazistförsvare för att då kanske ändå föreställa sig att ett Sverige ockuperat av ryssar skulle vara värre än ett Sverige ockuperat av tyskar. Jag läste nyligen Astrid Lindgrens ”Krigsdagböcker 1939-1945” och fann då följande rader från 18 juni 1940:

”Det värsta är, att nu vågar man snart inte önska Tysklands nederlag längre, för nu har ryssarna börjat röra på sig igen. De senaste dagarna har de besatt Litauen, Lettland och Estland under diverse förevändningar. Och ett försvagat Tyskland kan för oss här i Norden bara betyda en sak – att vi får ryssarna över oss. Och då tror jag hellre, jag säger ’Heil Hitler’ i hela mitt liv än får ryssarna över oss. Något ohyggligare kan nog inte tänkas. Jag träffade en finländska ute hos Elsa Gullander i söndags och hon berättade fasansfulla saker från finska kriget och om ryssarnas behandling av sina fångar. Hennes egen bror hade just kommit ur fångenskapen och han hade blivit slagen, så att blodet flöt ur öron, näsa och mun. En annan hade suttit inspärrad med en hundraljuslampa i ett litet rum tills han blivit blind. Hon verkade absolut vederhäftig, så det måste vara sant.”

(PDF gjord i oktober 2025.)